

VİCDANIN ÖDENMEMİŞ BORCU: KUL HAKKI

İmdat Demir — Filozof Kirpi

ÖZET

Kul hakkı, bu metinde yalnız bireyler arasındaki borç, mal veya emek ihlâli olarak değil; insanın başka bir insan karşısındaki sınırını belirleyen kapsamlı bir adalet ilkesi olarak ele alınmaktadır. Teolojik düzlemde hukûkullah ile hukûkü'l-ibâd ayrımı üzerinden, kul hakkının yalnız tövbe ile kapanmadığı; mağdurun hakkının iadesi, zararın telâfisi ve adaletin yeniden kurulmasının zorunlu olduğu vurgulanır. Etik açıdan kavram; haysiyet, özgürlük, zaman, itibar, emek ve güven gibi maddî olmayan alanları da kapsayan bir insan dokunulmazlığı öğretilmesine dönüşür. Sosyolojik çözümleme, torpil, liyakatsizlik, bürokratik keyfîlik, yolsuzluk ve kamu kaynaklarının kötüye kullanımını bireysel günahın ötesinde yapısal kul hakkı biçimleri olarak değerlendirir. Antropolojik bakış, armağan, borç, emanet, karşılıklılık ve toplumsal hafıza üzerinden hakkın yazılı hukuktan önce de insan topluluklarının temel ahlâkî sezgilerinden biri olduğunu gösterir. Psikolojik boyutta ise bilişsel çelişki, rasyonalizasyon, suçluluk, utanç, öğrenilmiş çaresizlik ve ahlâkî lisanlama mekanizmaları incelenerek insanın haksızlığı nasıl meşrulaştırabildiği sorgulanır. Metin ayrıca ritüel dindarlık ile ahlâkî dindarlık arasındaki gerilimi açığa çıkarır: ibadet, başkasının hakkını çiğnemenin telâfisi değildir. Son bölümde kul hakkı çocuklara, çevreye, kamu malına, hayvanlara ve gelecek nesillere doğru genişletilir. Böylece kavram, yalnız ahirette hesabı sorulacak bir günah olmaktan çıkar; şeffaf kurumları, liyakati, bağımsız hukuku, hesap verebilir yönetimi ve kuşaklararası adaleti gerektiren kurucu bir toplumsal etik hâline gelir. Metnin temel tezi nettir: insan kendi iyiliğini, dindarlığını, iktidarını veya refahını başkasının eksilmesi üzerine kuramaz. Bu yaklaşımda hak, yalnız kanunun tanıdığı pay değil; güç karşısında korunması gereken insanî değer, ortak servet ve gelecek imkânıdır. Adalet bu yüzden kişisel vicdan kadar kurumların niteliğiyle de ilgilidir; haksızlığı kazançlı kılan düzen, kul hakkını sistematikleştirir ve normalleştirir.

1

1. ALLAH'A KARŞI SUÇ İLE İNSANA KARŞI SUÇ ARASINDA: KUL HAKKININ TEOLOJİK ANATOMİSİ

Kul hakkı, İslâm ahlâk ve hukuk düşüncesinin en sert, en tavizsiz ve aynı zamanda en fazla sıradanlaştırılmış kavramlarından biridir. Kavramın gündelik dildeki kullanımına bakıldığında çoğu zaman birkaç basit örneğe indirgenir: borcu ödememek, birinin malını almak, mirasta haksızlık yapmak, emeğin karşılığını vermemek. Oysa kul hakkı bundan çok daha geniştir. Bir insanın malına, bedenine, emeğine, haysiyetine, zamanına, özgürlüğüne, itibarına, güvenine ve yaşama imkânlarına yapılan her haksız müdahale, teolojik bakımdan yalnız insanlar arasındaki dünyevî bir anlaşmazlık değildir; aynı zamanda Allah'ın insana tanıdığı dokunulmazlık alanına yönelmiş bir saldırdır. Bu nedenle kul hakkını anlamak için önce önemli bir teolojik ayrımı görmek gerekir: Allah'a karşı sorumluluklarla insanlara karşı sorumluluklar aynı ahlâkî zeminden doğsalar da sonuçları bakımından aynı değildir.

İslâm düşüncesinde klasik biçimiyle **hukûkullah** ve **hukûkü'l-ibâd**, yani Allah'ın hakları ile kulların hakları arasında bir ayırım yapılmıştır. Bu ayırım, Allah'ın insan karşısında hak sahibi olmadığı anlamına gelmez; aksine insanın hem yaratıcıya hem yaratılmışlara karşı sorumluluk taşıdığını gösterir. İbadetler, imanî

yükümlülükler ve doğrudan Allah ile insan arasındaki ilişki birinci alanda düşünülürken; mal, can, şeref, emek, sözleşme, borç ve toplumsal adalet ikinci alanda belirginleşir. Fakat burada çarpıcı bir durum ortaya çıkar: İnsan Allah'a karşı işlediği bazı günahların bağışlanmasını tövbe ile umabilirken, başka bir insanın hakkına yaptığı saldırının telâfisi yalnız tövbe beyanıyla tamamlanmaz. Çünkü ortada üçüncü bir özne vardır: mağdur.

İşte kul hakkının teolojik radikalliği tam burada başlar.

Allah'ın affına sığınmak mümkündür; fakat insanın gasp ettiği hakkın sahibi hâlâ oradadır. Dolayısıyla kul hakkı, dinî ahlâkı yalnız insan ile Tanrı arasındaki dikey ilişkiden çıkarıp insan ile insan arasındaki yatay ilişkiye yerleştirir. İman yalnız yukarıya bakarak kurulamaz; yanındaki insanı ezerek sürdürülen bir kulluk, kendi ahlâkî zeminini kemirir.

Kur'an'ın adalet üzerinde ısrarla durması bu bakımdan tesadüf değildir. Nisa sûresinin 58. âyetinde emanetlerin ehline verilmesi ve insanlar arasında hükmedildiğinde adaletle hükmedilmesi emredilir. Nisa 135'te ise adaletin kişinin kendi aleyhine, anne babasının veya yakınlarının aleyhine bile olsa korunması istenir. Mâide sûresinin 8. âyetinde düşmanlığa duyulan öfkenin dahi adaletsizliğe sevk etmemesi emredilir. Böylece adalet, sevilen kişilere gösterilen bir nezaket olmaktan çıkar; sevmediğimiz insan karşısında bile korunması gereken ilâhî bir yükümlülük hâline gelir.

Bu noktada kul hakkının sınırlarını geniş düşünmek gerekir. Bir insanın parasını çalmak açık bir haksızlıktır. Fakat onun hakkında yalan söylemek? İtibarını yok etmek? Çalıştırıp ücretini geciktirmek? Bir makamı liyakat sahibi birinden alıp yakına vermek? Bir insanı yıllarca bürokratik bir keyfîlikle bekletmek? Bir öğrencinin eğitim hakkını niteliksiz öğretimle aşındırmak? Bir yurttaşın ortak malı olan kamu kaynağını kişisel yahut siyasî çıkar için kullanmak?

2

Bunların her biri aynı temel probleme çıkar: **Bir insanın sahip olması gereken şeyi ondan haksız biçimde almak.**

Bu "şey" her zaman maddî değildir.

Kur'an'da gyibetin son derece sert bir benzetmeyle yasaklanması da insan onurunun maddî servetten daha değersiz görülmediğini gösterir. Hucurât sûresinin 12. âyetindeki "ölü kardeşinin etini yemek" benzetmesi, kişinin itibarı üzerindeki saldırıyı sıradan bir söz kusuru olmaktan çıkarır. Çünkü insan yalnız eti ve kemiğiyle yaşamaz; adıyla, şerefiyle, toplumsal itibarıyla, güvenilirliğiyle ve başkalarının zihnindeki varlığıyla da yaşar. Bir kimsenin hakkında bilinçli biçimde yalan üretmek, onun sosyal varlığının bir bölümünü çalmaktır.

Bu nedenle kul hakkı bir **mülkiyet ahlâkı** olmaktan çok daha fazlasıdır; bir **insan dokunulmazlığı öğretisidir**.

Teolojik açıdan bunun temelinde insanın yaratılmış olmak bakımından taşıdığı değer vardır. İnsan bir başkasına sınırsız biçimde tasarruf edebileceği bir nesne değildir. Patron işçisinin sahibi değildir. Devlet vatandaşının sahibi değildir. Erkek kadının sahibi değildir. Anne baba çocuğunun sahibi değildir. Yönetici toplumun sahibi değildir. Din adamı müminin vicdanının sahibi değildir. Çünkü insan üzerindeki mutlak mülkiyet iddiası teolojik bakımdan zaten sorunludur: Mutlak mülk Allah'a aittir.

Buradan son derece siyasî bir sonuç da çıkar.

Kul hakkı kavramı yalnız küçük insanların küçük ahlâkî kusurlarına uygulanıp güçlülerin büyük haksızlıklarına uygulanmıyorsa, kavram teolojik anlamından koparılmış demektir. Bakkaldan eksik para üstü almak kul hakkıysa, kamu ihalesini kayırmacılıkla dağıtmak neden daha küçük görülsün? Komşunun ağacından izinsiz meyve almak kul hakkıysa, toplumun ortak servetini belirli gruplara aktarmak hangi teolojik kategoriye girecektir? Bir insanın birkaç yüz lirasını almak haramsa, milyonlarca kişinin vergisini israf etmek nasıl yalnız "kötü yönetim" olarak adlandırılabilir?

Dinî dil bazen burada tuhaf biçimde küçülür. Günah, bireyselleştirilir; zulüm ise kurumsallaştığında görünmezleşir.

Oysa Kur'an'ın zulüm kavramı tam tersini söyler. Zulüm, en temel anlamıyla bir şeyi yerli yerine koymamak, hakkı ihlâl etmek, sınırı aşmak ve bir varlığa hak ettiğinden farklı muamele etmektir. Dolayısıyla kul hakkı yalnız tekil davranışlara değil, yapısal ilişkilere de uygulanabilecek güçlü bir ahlâkî kategoridir. Bir sistem insanları sürekli olarak haklarından mahrum bırakıyorsa, orada kötülük yalnız kişisel niyetlerden değil, kurumların işleyişinden doğabilir.

Burada tövbe meselesi de yeniden düşünülmelidir. Kul hakkına ilişkin sahici tövbe yalnız "pişman oldum" demek değildir. Pişmanlık gerekir; fakat yetmez. Haksızlık sona erdirilmeli, mümkünse zarar giderilmeli, alınan iade edilmeli, mağdurun itibarı zedelenmişse onarılmalı ve adalet yeniden kurulmalıdır. Çünkü tövbe, ahlâkî sorumluluktan kaçış kapısı değil, sorumluluğa geri dönüş iradesidir.

Bir insan bir başkasının malını gasp edip sonra geceleri uzun uzun ibadet edebilir. Fakat ibadetin yoğunluğu, gasp edilen malın sahibini ortadan kaldırmaz. Bir yönetici milyonların hakkını çiğneyip kutsal kelimeleri yüksek sesle söyleyebilir. Fakat kutsal kelimelerin yüksekliği, haksızlığın ağırlığını azaltmaz.

Tam tersine burada dinî sorumluluk daha da ağırlaşır. Çünkü kişi yaptığı haksızlığı dinî görünürlükle örterse, yalnız kul hakkı yemiş olmaz; aynı zamanda dini haksızlığın dekoruna dönüştürür.

Kul hakkının teolojik anlamı bundan dolayı son derece sarsıcıdır: **Allah'a giden yol insanı çiğneyerek açılmaz.**

İbadet insanın Allah ile ilişkisini kurar; adalet ise bu ilişkinin başka insanlar üzerindeki ahlâkî karşılığını gösterir. İkisini birbirinden tamamen kopardığımızda ortaya dindarlık kalabilir, fakat ahlâk çökmeye başlar. Teoloji ritüele, vicdan gösteriye, kulluk ise kişisel kurtuluş tekniğine indirgenir.

Oysa kul hakkı bunun tam karşısında durur. İnsana şunu hatırlatır: Kendi kurtuluşunu başkasının mağduriyeti üzerine kuramazsın.

Çünkü ahiret düşüncesinin en ürpertici tarafı yalnız insanın Allah'ın huzurunda bulunması değildir; haksızlık yaptığı insanların da o hesabın bir parçası olmasıdır. Dünyada gücün susturduğu mağdur, teolojik tahayyülde sonsuza kadar susturulamaz. Makam, para, nüfuz, cemaat, parti, aşiret veya devlet insanı dünyevî hesaplardan koruyabilir; fakat kul hakkı fikrinin metafizik iddiası tam olarak şudur: **Adaletin ertelendiği yer, adaletin yok olduğu yer değildir.**

Bu nedenle kul hakkı, İslâm teolojisinin kenarındaki küçük bir ahlâk başlığı değil; insanın insan üzerindeki iktidarını sınırlayan büyük bir ilâhî ihtardır.

Filozof Kirpi: "Allah'a karşı günah işleyen insan affını Allah'tan ister; insana zulmeden ise önce ezdiği insanın kapısını çalmak zorundadır. Çünkü secde, başkasının çalınmış hakkını sahibine geri götürmez."

2. KUL HAKKI BİR AHLAK TEORİSİ MİDİR?: ADALET, HAYSİYET VE SORUMLULUK

Kul hakkı, yalnızca dinî bir yasaklar toplamı olarak ele alındığında daralır; oysa etik açıdan bakıldığında insanın başka bir insan karşısındaki sınırlarını tayin eden kapsamlı bir **ahlâk teorisi** görünümü kazanır. Çünkü mesele yalnız "başkasının malını alma" meselesi değildir. Bir insanın hakkı; malı kadar emeğini, zamanı kadar haysiyetini, bedeni kadar özgürlüğünü, itibarı kadar güvenini de kapsar. Dolayısıyla kul hakkı, "Bana ait olmayanı almamalıyım" şeklindeki basit bir mülkiyet ilkesinin ötesinde, "Başkasının insanlığını kendi çıkarım uğruna araçsallaştıramam" diyen daha geniş bir etik sınıra işaret eder.

Bu sınır, ahlâkın başlangıç noktasıdır.

Çünkü insanın başkasıyla kurduğu ilişkinin temel sorusu şudur: **Karşımdaki insan benim için nedir?** Bir araç mı, bir rakip mi, bir müşteri mi, bir seçmen mi, bir çalışan mı, bir rakam mı; yoksa kendi başına değeri bulunan bir insan mı?

Kul hakkı kavramı bu soruya açık bir cevap verir: Karşıdaki insan, senin menfaatinin hammaddesi değildir.

Bu yaklaşım, Kant'ın insanı hiçbir zaman yalnızca araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak görme ilkesine şaşırtıcı ölçüde yaklaşıp. Kant'ın dili seküler ve felsefidir; kul hakkının dili ise teolojik ve ahlâkîdir. Fakat iki düşüncenin buluştuğu yer nettir: İnsan başka insanların çıkarları uğruna tüketilebilecek bir nesne değildir.

Bir patron çalışanına ücretini zamanında vermediğinde yalnız sözleşmeyi ihlâl etmiş olmaz; onun emeğini kendi sermayesinin ücretsiz uzantısına dönüştürmüş olur. Bir siyasetçi liyakatsiz bir yakınına makam verdiğinde yalnız kötü bir tercih yapmış olmaz; o makama hakkıyla ulaşabilecek insanların emeğini ve toplumun adalet beklentisini gasp eder. Bir öğretmen görevini savsakladığında yalnız ders anlatmamış değildir; çocukların geri getirilemeyecek zamanından yemiştir. Bir doktor hastasına gerekli ilgiyi göstermediğinde, bir hâkim dosyayı keyfi biçimde sürüncemede bıraktığında, bir memur yurttaşı gereksiz yere kapı kapı dolaştırdığında da hak ihlâlinin maddî olmayan biçimleri ortaya çıkar.

Buradaki temel mesele **haysiyettir**.

Haysiyet, insanın yalnızca yaşama hakkına değil, insan olarak muamele görme hakkına sahip olmasıdır. Aç bırakılmamak kadar aşağılanmamak, öldürülmemek kadar küçük düşürülmemek, malının çalınmaması kadar itibarının çalınmaması da bu alanın içindedir.

4

Bu nedenle dedikodu ile hırsızlık arasında ahlâkî bakımdan sanıldığı kadar büyük bir uçurum olmayabilir. Hırsız, insanın malından bir şey alır; iftiracı ise onun başkalarının gözündeki varlığından. Birincisi cebine dokunur, ikincisi adına. Üstelik çalınan para geri verilebilir; fakat parçalanmış bir itibarın eski hâline dönmesi bazen mümkün olmaz.

Kul hakkı meselesinin etik kuvveti tam burada görünür: **Hak yalnız ölçülebilir şeylerden oluşmaz.**

İnsanın zamanı da haktır.

Modern toplumda en az konuşulan kul hakkı türlerinden biri budur. İnsanları saatlerce bekletmek, gereksiz bürokrasi üretmek, söz verilen zamanda gelmemek, yapılabilecek bir işi keyfî biçimde geciktirmek çoğu zaman ahlâkî mesele sayılmaz. Oysa para yeniden kazanılabilir; zaman geri gelmez. Bir insanın ömründen alınan bir saat, hiçbir mahkemenin iade edemeyeceği bir kayıptır.

Bu nedenle şu soru ilk bakışta tuhaf, fakat aslında son derece ciddidir:

Bir insanın cebinden yüz lira çalmak kul hakkıysa, ömründen yüz saat çalmak neden olmasın?

Etik düşüncenin burada mülkiyet anlayışını genişletmesi gerekir. İnsan yalnız eşyasının değil, zamanının, bedeninin, iradesinin ve zihinsel huzurunun da sahibidir.

Aristoteles adaleti, herkese hakkı olanı vermek üzerinden düşünür. Bu yaklaşım kul hakkı tartışmasına önemli bir kapı açar. Çünkü haksızlık yalnız başkasından bir şey almak değildir; ona verilmesi gereken şeyi vermemek de haksızlıktır. Eşit işe eşit ücret vermemek, ehil olanı göreve getirmemek, mahkemede taraflardan birini kayırmak, mirasta hakkı eksiltmek, çocuğa gerekli eğitimi sağlamamak hep aynı yapının farklı görünümleridir: **Birine ait olanı ondan esirgemek.**

Burada “adalet” ile “eşitlik” arasındaki fark da önemlidir. Herkese aynı şeyi vermek her zaman adalet değildir. Bazen adalet, farklı durumda bulunan insanlara ihtiyaçları ve hakları nispetinde farklı davranmayı gerektirir. Fakat bu farklılaştırma keyfî değil, gerekçelendirilebilir olmak zorundadır. Aksi takdirde ayrıcalık başlar.

Kul hakkının modern toplumlardaki en büyük düşmanlarından biri de tam olarak bu ayrıcalık kültürüdür.

“Benim adamım.”

“Bizden biri.”

“Tanıdık.”

“Akraba.”

“Partiden.”

“Cemaatten.”

“Bizim mahalleden.”

Bu ifadeler gündelik hayatta sıradan görünür; fakat etik açıdan son derece ağır bir içerik taşırlar. Çünkü bir kişiye hak etmediği avantajı verdiğinizde, görünmeyen başka bir kişiden bir şey alırsınız. Torpilin mağduru çoğu zaman yüzünü hiç görmediğimiz insandır. Sınavda daha yüksek puan aldığı hâlde atanamayan öğretmen, ihaleyi daha iyi şartlarda yapabileceği hâlde elenen şirket, emeği güçlü olduğu hâlde kadroya alınmayan araştırmacı...

Torpil iki kişi arasında gerçekleşir fakat üçüncü kişinin hakkını yer.

5

Emmanuel Levinas'ın etik düşüncesi burada farklı bir pencere açar. Ona göre etik, teorik kurallardan önce, karşımızdaki “ötekini yüzü” karşısında başlayan sorumluluktur. Başkasının varlığı bize sınırsız davranamayacağımızı hatırlatır. Bu düşünce kul hakkıyla birlikte okunduğunda önemli bir sonuç çıkar: Hak, yalnız kanunda yazan bir pay değildir; başkasının kırılabilirliği karşısında taşıdığımız sorumluluktur.

Fakat modern insanın büyük mahareti tam da bu yüzü görünmez hâle getirmektir.

Bir şirket işçileri yalnız “personel maliyeti” olarak gördüğünde yüz kaybolur. Devlet yurttaşı yalnız “istatistik” olarak gördüğünde yüz kaybolur. Siyasetçi seçmeni yalnız oy olarak gördüğünde yüz kaybolur. İnternet ortamında insanlar kullanıcı adına dönüştüğünde yüz kaybolur. Yüz kaybolduğunda vicdanın işi zorlaşır; çünkü insan çoğu zaman görmediği kişinin hakkını daha kolay yer.

Bu nedenle etik, yalnız kurallar değil, **görme biçimidir**.

Karşıdaki insanı görebiliyor musun?

Onun kaybını, korkusunu, emeğini, zamanını, mahcubiyetini, ailesini, umudunu hesaba katıyor musun?

Kul hakkı tam da burada soyut bir hukuk kavramı olmaktan çıkar ve ahlâkî empatiye dönüşür.

Fakat empati tek başına yeterli değildir. Çünkü ahlâk yalnız iyi hissetmek değildir; gerektiğinde kendi çıkarından vazgeçebilmektir. İnsanların çoğu adaleti sever, fakat adalet kendi menfaatlerine dokunmadığı sürece. Asıl ahlâkî sınav, hakkaniyetin bedel istediği yerde başlar.

Bir yönetici liyakatli kişiyi seçtiğinde kendi yakını kaybedebilir.

Bir tüccar dürüst davrandığında daha az kâr edebilir.

Bir siyasetçi doğruyu söylediğinde oy kaybedebilir.

Bir insan başkasının hakkını teslim ettiğinde kendi payı küçülebilir.

İşte ahlâk tam burada ortaya çıkar: **Doğru olan, çıkarımıza rağmen doğru kalabiliyor mu?**

Kul hakkını güçlü bir etik teoriye dönüştüren şey budur. O, insanın kendisini sınırlandırmasını ister. Çünkü ahlâk, istediğini yapabilmek değil; yapabileceğin hâlde yapmaman gereken şeyi yapmamaktır.

Bu yüzden kul hakkı, yalnız mağdurun korunması değil, failin kendi nefesine sınır koymasındır.

İnsanın uygarlığı da biraz burada başlar: Gücü olduğu hâlde gasp etmemek, fırsatı olduğu hâlde aldatmamak, cezasız kalacağını bildiği hâlde haksızlık yapmamak.

Kanundan korktuğu için çalmayan insan hukukî davranmıştır; kimse görmediği hâlde çalmayan insan ise ahlâkî bir tercih yapmıştır.

Kul hakkının ahlâk teorisine dönüştüğü son nokta budur: **İnsan başkasının hakkını, yalnız mahkeme olduğu için değil, insan olduğu için korur.**

Filozof Kirpi: "Ahlâk, başkasının hakkını sana pahalıya mal olduğunda da teslim edebilmektir; ucuz adaletin adı çoğu zaman yalnız nezakettir."

3. KUL HAKKININ SOSYOLOJİSİ: BİREYSEL GÜNAHTAN YAPISAL ZULME

Kul hakkı çoğu zaman iki kişi arasındaki dar bir ahlâk meselesi gibi düşünülür. Bir kişi diğerinin malını alır, borcunu ödemez, emeğinin karşılığını vermez ya da hakkına tecavüz eder. Bu örnekler doğrudur; fakat eksiktir. Çünkü toplum yalnız bireylerden oluşmaz. Kurumlar, sınıflar, bürokrasiler, şirketler, devletler, cemaatler, meslek örgütleri ve siyasî yapılar da hak üretir, hak dağıtır veya hak gasp eder. Bu nedenle kul hakkını yalnız bireysel günah kategorisinde tutmak, modern toplumun en büyük adaletsizlik biçimlerini görünmez hâle getirebilir.

Asıl mesele şu soruyla başlar:

Bir toplum, sistematik biçimde kul hakkı yiyebilir mi?

Bireysel Haksızlıktan Kurumsal Haksızlığa

Bir kişinin başka bir kişiye yaptığı haksızlığı görmek kolaydır. Fail bellidir, mağdur bellidir, zarar çoğu zaman ölçülebilir. Fakat toplumsal yapıların ürettiği haksızlık daha karmaşıktır.

Bir işe alım sürecinde liyakatsiz birinin kayırılması yalnız iki kişinin arasındaki mesele değildir. O makamı hak eden fakat görünmeyen başka insanların hakları ihlâl edilmiştir. Bir kamu ihalesinin siyasî yakınlıkla dağıtılması yalnız devlet ile şirket arasındaki bir işlem değildir; toplumun vergileri üzerinden milyonlarca insanın ortak hakkını etkiler.

Burada kul hakkının faili tek bir kişi olmaktan çıkar.

Kararı veren yönetici, sistemi kuran siyasetçi, bu sistemi sessizce sürdüren bürokrat, haksız avantajı kabul eden kişi ve bazen bunu normalleştiren toplumsal kültür aynı zincirin parçalarına dönüşür.

Kul hakkı artık yalnız kişisel günah değil, **yapısal bir zulüm biçimidir.**

Liyakat: Görünmeyen Mağdurun Hakkı

Liyakatsizlik toplumdaki en görünmez hak ihlallerinden biridir.

Çünkü bir göreve ehil olmayan kişinin getirilmesi, yalnız kötü yönetim değildir. O göreve hazırlanmış, eğitim almış, emek vermiş, yeterlilik kazanmış insanların hakkının çiğnenmesidir.

Üstelik mağdurun kim olduğu çoğu zaman bilinmez.

Bir sınavda hakkıyla başarılı olan fakat torpil nedeniyle atanamayan kişi, sistemin görünmeyen mağduru. Onun hakkını yiyen kişi onu hiç tanımayabilir. Bu durum kul hakkının sosyolojik boyutunu daha da ağırlaştırır: **İnsan bazen yüzünü hiç görmediği birinin hakkını yer.**

Pierre Bourdieu'nün sermaye türleri üzerinden geliştirdiği yaklaşım burada açıklayıcıdır. Toplumda yalnız ekonomik sermaye değil; sosyal, kültürel ve sembolik sermaye de eşitsizlik üretir. Aile bağlantıları, tanıdık çevreler, mezun olunan okul, siyasî ilişkiler veya toplumsal prestij insanların önünü açabilir.

Bu avantajlar adil sınırlar içinde kaldığında sorun olmayabilir; fakat hak dağıtım mekanizmalarını belirlemeye başladığında toplumsal adalet bozulur.

Bürokrasi ve Zamanın Gaspı

Modern toplumda kul hakkının en az konuşulan biçimlerinden biri bürokratik haksızlıktır.

7

Bir yurttaşın hakkı olan hizmeti keyfî biçimde geciktirmek, onu aylarca dosya peşinde koşturmak, yapılabilecek bir işi gereksiz prosedürlerle uzatmak yalnız idarî sorun değildir.

Bu aynı zamanda insanın zamanını gasp etmektir.

Max Weber bürokrasiyi modern toplumun rasyonel örgütlenme biçimi olarak analiz etmişti. Bürokrasi, kişisel keyfiliği azaltarak kurallara dayalı yönetim kurmayı amaçlar. Fakat bürokrasinin kendisi zamanla amaç hâline geldiğinde, insanı korumak için kurulan düzen insanı ezen bir mekanizmaya dönüşebilir.

Dosya hareket eder, insan bekler.

Mühür vurulur, hayat durur.

Sistem işler, fakat adalet gerçekleşmez.

İşte burada teknik olarak "yasal" olan şey ahlâken hak ihlâline dönüşebilir.

Yoksulluk ve Emeğin Hakkı

Kul hakkının sosyolojik anatomisi ekonomik ilişkiler incelenmeden tamamlanamaz.

İşçinin ücretini eksik vermek açık bir kul hakkıdır. Fakat mesele yalnız ücret bordrosuyla sınırlı değildir. Güvencesiz çalışma, sistematik düşük ücret, aşırı çalışma saatleri, iş güvenliğinin ihmal edilmesi ve çalışanın çaresizliğinden yararlanılması da aynı ahlâkî soruna çıkar.

Burada önemli soru şudur:

Bir sözleşmenin yasal olması, onun mutlaka adil olduğu anlamına gelir mi?

İşçinin başka seçeneği olmadığı için kabul ettiği ağır koşullar, biçimsel olarak özgür bir sözleşme gibi görünebilir. Fakat ekonomik mecburiyet, özgürlüğün içeriğini boşaltabilir.

Bu nedenle kul hakkı yalnız “anlaşmaya uyuldu mu?” sorusuyla ölçülemez.

“Anlaşmanın kendisi adil miydi?” sorusu da sorulmalıdır.

Kamusal Mal ve Dağıtılmış Kul Hakkı

Kul hakkının en büyük alanlarından biri kamu kaynaklarıdır.

Kamu malı, sahipsiz mal değildir.

Tam tersine çok sahipli maldır.

Bir kamu aracının kişisel işte kullanılması, devlet bütçesinin keyfî harcanması, gereksiz gösteriş yatırımları, yolsuzluk, kamu arazisinin belli gruplara çıkar sağlamak için tahsis edilmesi toplumsal kul hakkı açısından değerlendirilmelidir.

Çünkü kamu kaynağının sahibi soyut bir “devlet” değildir.

O kaynakta vergi veren işçinin, esnafın, öğretmenin, emeklinin, çiftçinin ve henüz çocuk yaşta olan yurttaşın payı vardır.

Bu nedenle kamu malını gasp etmek bazen tek kişinin değil, milyonların hakkını yemektir.

Tek tek mağdurlar küçük zararlar yaşadığı için suç küçük görünür; fakat toplam zarar devasa olabilir.

Normalleşen Haksızlık

Toplumsal kötülüğün en tehlikeli aşaması, haksızlığın sıradanlaşmasıdır.

“Herkes böyle yapıyor.”

“Tanıdığın yoksa işin olmaz.”

“Devlette bunlar olur.”

“Adamını bulacaksın.”

Bu cümleler yalnız toplumsal gözlemler değildir; aynı zamanda adaletsizliği kültürel olarak meşrulaştıran ifadelerdir.

Zygmunt Bauman modern kötülüğün her zaman canavarca niyetlerden doğmadığını, sıradan bürokratik süreçler içinde de üretilebildiğini göstermiştir. İnsan kendisini kötülüğün faili olarak görmeden haksız bir sistemin parçası olabilir.

İşte kul hakkının sosyolojik tehlikesi burada büyür.

Vicdan kişisel olabilir; fakat zulüm örgütlenebilir.

Kul Hakkı ve Toplumsal Güven

Kul hakkı yalnız mağdur ile fail arasındaki ilişkiyi bozmaz; toplumun güven dokusunu da aşındırır.

İnsanlar sınavların adil olmadığına, mahkemelerin tarafsız davranmadığına, işlerin liyakatle verilmediğine veya kamu kaynaklarının eşit kullanılmadığına inanmaya başladığında toplumsal güven çöker.

Bu noktadan sonra insanlar kurallara değil ilişkilere, hakka değil bağlantıya, liyakate değil sadakate yatırım yapmaya başlar.

Adalet sistemi zayıfladıkça ahlâkî yozlaşma bireysel tercih olmaktan çıkar ve hayatta kalma stratejisine dönüşür.

Toplumun en tehlikeli eşiği budur.

Çünkü insanlar haksızlığı sevmese bile, haksız düzen içinde yaşayabilmek için haksızlığa uyum sağlamaya başlar.

Yapısal Zulüm Olarak Kul Hakkı

Kul hakkını sosyolojik açıdan düşünmek, kavramı büyütür.

Artık soru yalnız "Kimin parasını aldın?" değildir.

Kimin fırsatını engelledin?

Kimin zamanını çaldın?

Kimin emeğini ucuzlattın?

Kimin hakkını tanıdığına verdin?

Kimin sesini kurum içinde görünmez hâle getirdin?

Kimin vergisini gereksiz yere harcadın?

Ve belki daha önemlisi:

Haksızlığı üreten bir sistemden yararlanırken kendini masum sayabilir misin?

Kul hakkının sosyolojik cevabı rahatsız edicidir. İnsan yalnız doğrudan yaptığı haksızlıklardan değil, bilerek sürdürdüğü adaletsiz düzenlerden de ahlâkî sorumluluk taşıyabilir.

Bu nedenle adalet yalnız bireysel erdem değildir; kurumsal bir zorunluluktur.

Toplumun ahlâkî yalnız insanların iyi niyetine bırakılamaz. İyi kurumlar, kötü niyetin zararını sınırlar; kötü kurumlar ise iyi insanı bile yozlaşmaya zorlayabilir.

Kul hakkının modern sosyolojik anlamı tam burada ortaya çıkar:

Adalet yalnız iyi insan yetiştirmek değil, haksızlığın kazançlı olmadığı kurumlar kurmaktır.

Filozof Kirpi: "Bir kişinin hakkını yemek günahdır; milyonların hakkını yiyen bir düzen kurmak ise günahı kurumsallaştırmaktır. Zulüm bazen elini cebine uzatmaz; yönetmelik yazar, ihale açar ve imza atar."

4. KUL HAKKININ ANTROPOLOJİSİ: BORÇ, ARMAĞAN, KARŞILIKLILIK VE TOPLUMSAL HAFIZA

Kul hakkını yalnız İslâm hukukunun veya ahlâkının özel bir kavramı olarak okumak, onun insanlık tarihindeki daha derin köklerini gözden kaçırabilir. Çünkü insan toplulukları, yazılı hukuk sistemlerinden çok önce bile "benim olan", "senin olan", "bize ait olan", "borç", "emanet", "karşılık", "sadakat" ve "ihanet" gibi ayrımlar geliştirmiştir. Bir başka deyişle hak fikri, mahkeme salonlarından önce insan topluluklarının hafızasında doğmuştur. Antropolojik açıdan kul hakkı bu nedenle yalnız dinî bir yasak değil; **insanların birlikte yaşayabilmelerini mümkün kılan karşılıklılık düzeninin ihlâli** olarak görülebilir.

Hak, Hukuktan Önce Vardı

İnsan topluluklarında yazılı hukuk oldukça geç ortaya çıktı; fakat hakkaniyet duygusu çok daha eskidir. Avcı-toplayıcı topluluklarda avın paylaşılması, ortak kaynakların kullanılması, çocukların korunması, borcun geri ödenmesi veya verilen sözün tutulması gibi kurallar hukuk kitaplarından önce vardı.

Bu durum önemli bir şeyi gösterir:

Hak, yalnız devletin tanıdığı bir şey değildir.

İnsanlar birbirleriyle yaşamaya başladıkları andan itibaren bazı davranışların kabul edilebilir, bazılarının ise kabul edilemez olduğuna dair ahlâkî sınırlar üretmiştir. Birinin emeğini karşılıksız kullanmak, ortak yiyeceği gizlice almak veya topluluğun güvenini kötüye kullanmak yalnız ekonomik hata değil, grubun ahlâk düzenini bozan davranışlar olarak görülmüştür.

Kul hakkının antropolojik çekirdeği burada bulunur: İnsan, başkasının varlığı karşısında sınırsız değildir.

Armağan Masum Değildir: Marcel Mauss ve Karşılıklılık

Marcel Mauss'un **armağan** üzerine yaptığı klasik antropolojik çözümleme, insan ilişkilerinin yalnız piyasa mantığıyla açıklanamayacağını gösterir. İnsanlar armağan verir, kabul eder ve karşılık verirler. Görünüşte gönüllü olan armağan, aslında güçlü bir toplumsal yükümlülük yaratabilir.

"Almak" çoğu zaman bir ilişkiye girmektir.

"Vermek" ise yalnız nesne aktarmak değildir; güven, saygınlık, dostluk ve karşılık beklentisi üretir.

Bu açıdan bakıldığında kul hakkının alanı yalnız çalınan mala indirgenemez. Bir insanın sana duyduğu güven de bir çeşit ahlâkî emanettir. Sana sırrını vermiş olabilir. Sana zamanını vermiş olabilir. Sana sadakat göstermiş olabilir. Seni zor gününde desteklemiş olabilir.

Bütün bunlara ihanet edildiğinde para çalınmamış olabilir; fakat **ilişkinin ahlâkî sermayesi gasp edilmiştir**.

Borç Yalnız Para Değildir

David Graeber'in borcun tarihine ilişkin antropolojik yaklaşımı da burada önemlidir. İnsan topluluklarında borç, yalnız ekonomik bir hesap değildir; ahlâk, güç, statü ve toplumsal ilişkiyle iç içedir.

Bu nedenle "borçlu olmak" yalnız para borçlu olmak anlamına gelmez.

İnsanın aldığı emeğe, gösterilen iyiliğe, verilen söze ve kendisine duyulan güvene karşı sorumluluğu olabilir.

Fakat burada dikkat edilmesi gereken bir tehlike vardır: Her iyiliği borca dönüştürmek de insan ilişkilerini zehirleyebilir.

"Ben sana bunu yaptım, sen de bana şunu yapacaksın" mantığı, karşılıklılığı ahlâktan çıkarıp tahakküme dönüştürebilir.

Kul hakkı burada iki yönlü bir sınır çizer: Hem alınan hakkın karşılığını vermeyi gerektirir hem de yapılan iyiliği başkasının özgürlüğünü ele geçirmek için kullanmayı yasaklayan bir ahlâk fikrine açılır.

Emanet: Sahip Olmadığın Şeyi Kullanmanın Ahlâkı

Antropolojik açıdan **emanet**, kul hakkının en güçlü kavramlarından biridir.

Çünkü insanın hayatında gerçekten mutlak biçimde sahip olduğu şeylerin sayısı sanıldığından azdır.

Bir kamu görevi emanettir.

Bir çocuğun eğitimi emanettir.

Bir insanın sana verdiği sır emanettir.

Toplumun ortak serveti emanettir.

Bir makam emanettir.

Bir başkasının sana duyduğu güven dahi emanettir.

Emanet fikri, mülkiyetin ahlâkını değiştirir. "Benim elimde" ile "benim malım" arasındaki farkı hatırlatır.

Bir bürokratin önündeki bütçe onun parası değildir. Bir yöneticinin sahip olduğu yetki onun kişisel kudreti değildir. Bir ebeveynin çocuğu üzerinde sorumluluğu vardır; mülkiyeti yoktur.

Emanetin mülke dönüşmesi, kul hakkının başladığı yerlerden biridir.

Şeref, İtibar ve Görünmeyen Mülkiyet

Antropolojik toplumlarda şeref ve itibar çoğu zaman maddî mülkiyet kadar önemli olmuştur. Modern toplum bu gerçeği bütünüyle ortadan kaldırmış değildir.

İnsanın toplumdaki adı, onun sosyal varlığının bir parçasıdır.

Bu nedenle iftira, küçültme, aşağılama ve itibarsızlaştırma yalnız psikolojik saldırılar değildir; kişinin sosyal dünyadaki yerini değiştirebilir.

Bir yalan yüzünden insan işini kaybedebilir.

Bir iftira yüzünden ailesi parçalanabilir.

Bir dedikodu yüzünden çevresinden dışlanabilir.

Böylece söz, maddî sonuç üretir.

Kul hakkının antropolojisi bize şunu söyler: **İnsanın mülkiyeti yalnız cebinde taşıdığı şeylerden oluşmaz.**

Adı da bir haktır.

Şerefi de.

Toplumdaki itibarı da.

Toplumsal Hafıza ve Unutulmayan Haksızlık

Hak ihlalleri yalnız bireysel hafızada yaşamaz; toplulukların hafızasına da yerleşebilir.

Bir ailenin uğradığı haksızlık kuşaklar boyunca anlatılabilir. Bir topluluğun yaşadığı dışlanma, sonraki nesillerin kimliğine aktarılabilir. Bir köyün toprağının elinden alınması veya bir grubun sistematik biçimde aşağılanması, olay sona erdikten yıllar sonra bile toplumsal hafızada yaşayabilir.

Bu nedenle kul hakkının zamanı yalnız "şimdi" değildir.

Bazı haksızlıklar geçmişten bugüne miras kalır.

Burada zor bir soru belirir:

Ölmüş insanların hakkı nasıl telâfi edilir?

Daha da zor olanı:

Geçmişte yapılmış bir haksızlığın sonuçlarından bugün yararlananların ahlâkî sorumluluğu var mıdır?

Antropoloji bu soruların kolay cevapları olmadığını gösterir. Fakat bir toplum geçmişin haksızlıklarını bütünüyle unutursa, adaletsizliği yalnız çözmemiş olmaz; onu hafızadan da silmiş olur.

Karşılıklılığın Bozulduğu Toplum

Toplum, büyük ölçüde görünmeyen karşılıklılık ağlarıyla ayakta durur.

İnsan trafik ışığında durur çünkü başkasının da duracağını varsayar.

Borç verir çünkü geri ödeneceğine inanır.

Sözleşme yapar çünkü sözün tutulacağını bekler.

Çocuğunu okula gönderir çünkü öğretmenin görevini yapacağını düşünür.

Vergi verir çünkü ortak kaynakların toplum yararına kullanılacağını varsayar.

Bütün bunların altında tek bir görünmez unsur vardır:

Güven.

Kul hakkı yaygınlaştığında yalnız tek tek kişiler zarar görmez; bu güven altyapısı çöker.

İnsanlar artık “doğru olan nedir?” diye değil, “enayi olmamak için ne yapmalıyım?” diye düşünmeye başlar. Bu zihniyet değişimi, bir toplumun ahlâkî çöküşünün işaretidir.

Kul Hakkı: İnsanlığın Kadim Ahlâkî Sezgisi

Kul hakkının antropolojik anlamı sonunda çok temel bir ilkeye ulaşır:

Benden olmayanı kendime mâl edemem.

Bu yalnız para için geçerli değildir.

Başkasının emeğini kendime mâl edemem.

Başkasının fikrini kendime mâl edemem.

Başkasının itibarını kendi öfkeme kurban edemem.

Başkasının zamanını kendi keyfiliğime tahsis edemem.

Toplumun ortak malını kişisel çıkarıma dönüştüremem.

İnsanın binlerce yıllık toplumsal macerası, farklı kültürlerde farklı isimlerle aynı sınırı yeniden üretmiştir: Başkasının payına dokunduğunda yalnız onu değil, birlikte yaşamanın imkânını da yaralarsın.

Bu nedenle kul hakkı, İslâm'ın ortaya koyduğu özgün teolojik dili içinde güçlü biçimde ifade edilse de işaret ettiği ahlâkî sezgi son derece kadimdir: **İnsan, başkasının varlığı karşısında borçlu olduğu bir sınır bilinciyle yaşar.**

Filozof Kirpi: “İnsan yalnız çaldığı paranın değil, kırdığı güvenin de borçlusudur. Para geri verilir; fakat bazı borçlar insanın hafızasında faizlenir.”

5. VİCDANIN MAHKEMESİ: KUL HAKKININ PSİKOLOJİSİ

Kul hakkı meselesi yalnızca hukukî, dinî veya toplumsal bir mesele değildir; aynı zamanda insan zihninin kendisiyle kurduğu ilişkinin de meselesidir. Çünkü insanın başkasına haksızlık yapması kadar önemli olan bir başka soru daha vardır: **İnsan, yaptığı haksızlığı kendi zihninde nasıl meşrulaştırır?** Çoğu insan kendisini kötü biri olarak görmek istemez. Bu nedenle davranışı ile benlik algısı arasında bir çatışma oluştuğunda zihin çoğu zaman davranışı değiştirmek yerine ona gerekçe üretir. Kul hakkının psikolojik karanlığı tam burada başlar.

İnsan Kendini Kötü Biri Olarak Görmek İstemez

İnsan zihni, kendisi hakkında belirli bir ahlâkî hikâye kurar. “Ben dürüstüm”, “Ben vicdanlıyım”, “Ben kimsenin hakkını yemem”, “Ben kötü biri değilim.” Fakat gerçek davranış bu hikâyeyle çeliştiğinde rahatsız edici bir gerilim ortaya çıkar.

Psikolojide bu durum **bilişsel çelişki** olarak açıklanır.

İnsan, davranışı ile inancı arasındaki uyumsuzluğu azaltmak ister. Birinin hakkını yediğinde önünde iki temel yol vardır: Ya davranışını yanlış kabul edecek ve onu telâfi etmeye çalışacaktır ya da davranışını haklı çıkaran yeni bir hikâye kuracaktır.

İkinci yol daha kolaydır.

"Zaten o bunu hak etmiyordu."

"Herkes böyle yapıyor."

"Ben almasam başkası alacaktı."

"Benim de ihtiyacım vardı."

"Devletin malı, kimsenin değil."

"Bana zamanında bunu yaptılar."

Bu cümleler, haksızlığın psikolojik makyajıdır.

İnsan bazen vicdanını susturmaz; ona yeni bir açıklama verir.

Rasyonalizasyon: Haksızlığın Zihinsel Makyajı

Rasyonalizasyon, insanın gerçek motivasyonunu daha kabul edilebilir gerekçelerle örtmesidir. Çıkar için yapılan bir davranış "zorunluluk", kıskançlıkla yapılan bir saldırı "eleştiri", intikam "adalet", kayırmacılık "vefa", suskunluk ise "denge" olarak adlandırılabilir.

14

Dil burada suç ortağına dönüşür.

Çünkü insan yaptığı şeyi isimlendirerek onun ahlâkî ağırlığını değiştirmeye çalışır.

Torpil, "yardım etmek" olur.

İftira, "duyduğumu aktardım" olur.

Emeği sömürmek, "piyasa şartları" olur.

Haksız kazanç, "fırsatı değerlendirmek" olur.

İşte psikolojik savunma mekanizması ile ahlâkî çürüme arasındaki bağ burada kurulur. İnsan çoğu zaman kötülüğünü gizlemek için yalan söylemek zorunda değildir; **kötülüğe başka bir isim vermesi yeterlidir.**

Suçluluk ve Utanç Arasındaki Fark

Kul hakkının psikolojisini anlamak için suçluluk ile utancı ayırmak gerekir.

Suçluluk, "Ben yanlış bir şey yaptım" duygusudur.

Utanç ise çoğu zaman "Ben kötü biriyim" hissine dönüşür.

Bu ikisi aynı değildir.

Suçluluk, doğru işlendiğinde onarıcı olabilir. İnsan yaptığı haksızlığı fark eder, sorumluluk alır, özür diler, zararı gidermeye çalışır. Utanç ise bazen kişiyi savunmaya, kaçmaya veya inkâra sürükleyebilir.

Çünkü insan kendisini bütünüyle kötü biri olarak gördüğünde gerçekte yüzleşmek yerine kendisini korumaya çalışabilir.

Bu nedenle ahlâkî hesaplaşma, insanı ezmek değil; sorumlulukla yüzleştirmektir.

“Sen kötüsün” demek yerine:

“Sen yanlış yaptın ve bunu düzeltmekle yükümlüsün.”

Kul hakkının psikolojik onarımında bu ayırım önemlidir.

Mağdurun Psikolojisi: Haksızlık Sadece Kaybettirmez

Kul hakkı yalnız failin zihninde iz bırakmaz; mağdurun dünyasını da dönüştürür.

Bir insanın malı çalındığında yalnız para kaybetmez.

Bir işçinin emeğinin karşılığı verilmediğinde yalnız gelir kaybetmez.

Bir insan iftiraya uğradığında yalnız itibarı zarar görmez.

Bütün bu durumlarda daha derin bir şey sarsılır:

Dünyanın adil bir yer olduğuna dair temel güven.

İnsan, kendisine yapılan haksızlıktan sonra yalnız faili değil, çevresini, kurumları ve hatta bazen kendisini sorgulamaya başlayabilir.

“Ben nerede hata yaptım?”

“Neden bana bunu yaptılar?”

“Kimseye güvenmemeli miyim?”

“İyi olmak aptallık mı?”

Bu sorular mağduriyetin psikolojik bedelidir.

Haksızlık uzun süre devam ettiğinde öfke, kaygı, utanç, değersizlik hissi ve toplumsal geri çekilme ortaya çıkabilir. Böylece kul hakkının sonucu yalnız bir olayla sınırlı kalmaz; kişinin dünyayla ilişkisinin biçimini değiştirebilir.

Öğrenilmiş Çaresizlik ve Sessiz Mağduriyet

Bazı insanlar haksızlığa uğradıkları hâlde haklarını aramazlar.

Bunun nedeni her zaman korkaklık değildir.

Tekrarlanan başarısız mücadeleler insanın sonuç alamayacağına inanmasına yol açabilir. Psikolojide **öğrenilmiş çaresizlik** olarak tanımlanan bu durum, kul hakkının toplumsal ölçekte neden görünmezleştiğini de açıklar.

Bir insan defalarca hakkını arayıp sonuç alamadığında zamanla susabilir.

“Nasıl olsa değişmez.”

"Uğraşmaya değmez."

"Bunlarla baş edilmez."

Bu cümleler yalnız bireysel yorgunluk değil, adaletsizliğin psikolojik zaferidir.

Çünkü zulüm en güçlü hâline, mağdur haksızlığı normal kabul etmeye başladığında ulaşır.

Affetmek ile Vazgeçmek Aynı Şey Değildir

Kul hakkı tartışmasında affetme çoğu zaman yanlış anlaşılır.

Affetmek, yapılan haksızlığı doğru kabul etmek değildir.

Unutmak değildir.

Adalet talebinden vazgeçmek hiç değildir.

Psikolojik açıdan affetme, mağdurun kendi iç dünyasını failin eylemine sonsuza kadar teslim etmemesi olabilir. İnsan öfkesini bırakabilir; fakat hakkını istemeye devam edebilir.

Bu nedenle affetme ile adalet arasında zorunlu bir çelişki yoktur.

Bir insan şöyle diyebilir:

"Senden nefret etmiyorum; ama yaptığın haksızlığın telâfi edilmesini istiyorum."

Bu, hem psikolojik hem ahlâkî bakımdan olgun bir pozisyonudur.

16

Çünkü sürekli intikam arzusu mağduru tüketebilir; fakat erken ve zorunlu affetme de mağdurun yaşadığı haksızlığı görünmezleştirebilir.

Dindarlık ve Ahlâkî Lisans

Kul hakkının psikolojisinde daha rahatsız edici bir mekanizma da vardır: İnsan bazen yaptığı iyi şeyleri, kötü davranışlarına bilinçsiz bir kredi gibi kullanabilir.

Psikolojide buna **ahlâkî lisanslama** denir.

Kişi kendisini "iyi insan" olarak gördüğü için bazı hatalarını daha kolay mazur görebilir.

"Ben zaten yardım yapıyorum."

"Ben namazımı kılıyorum."

"Ben fakire destek oluyorum."

"Ben aileme iyi davranıyorum."

Bu olumlu davranışlar gerçektir; fakat başka bir haksızlığı ortadan kaldırmaz.

Bir insan sadaka vererek işçisinin eksik ücretini ahlâken kapatamaz.

İbadet ederek iftiranın sonucunu silemez.

Hayır yaparak rüşveti temizleyemez.

İşte burada dinî davranış ile psikolojik kendini aklama mekanizması birbirine karışabilir.

Vicdanın Gerçek İşlevi

Vicdan, yalnız insana kendisini kötü hissettiren iç ses değildir.

Vicdanın asıl işlevi davranışı düzeltmeye yöneltmektir.

Suçluluk hissedip hiçbir şeyi değiştirmemek, ahlâkî olgunluk değildir.

Pişmanlık, telâfiye dönüşmediğinde kolayca duygusal bir rahatlama biçimine dönüşebilir.

Bu nedenle kul hakkının psikolojik anlamı, insanı kendisini sorgulamaya zorlar:

Ben gerçekten haklı mıyım?

Yoksa sadece kendimi haklı mı çıkarıyorum?

Karşımdaki insanın yerinde olsaydım aynı davranışı kabul eder miydim?

Kimse bilmeyecek olsa yine de bunu yapar mıydim?

Bu sorular insanın iç mahkemesidir.

Mahkemeler bazı suçları göremeyebilir. Toplum bazı haksızlıkları normalleştirebilir. Çevre susabilir. Fakat insan zihninin derininde hak ile çıkar arasındaki çatışma bütünüyle ortadan kalkmaz.

Kul hakkının psikolojik anatomisi bu nedenle şu sonuca ulaşır: **İnsanın en büyük ahlâkî savaşı çoğu zaman başkalarıyla değil, kendi kendisini kandırma yeteneğiyle yaptığı savaştır.**

Çünkü kötülüğün en tehlikelisi vicdansızlık değil; vicdanın haksızlığa gerekçe üretmeye başlamasıdır.

Filozof Kirpi: "Vicdanın ölmesi tehlikelidir; fakat daha tehlikelisi, vicdanın haksızlığa avukatlık etmeye başlamasıdır."

17

6. DİNDARLIK PARADOKSU: İBADET EDEN İNSAN NASIL KUL HAKKI YER?

Kul hakkı tartışmasının en rahatsız edici sorularından biri, dinî görünürlüğü yüksek insanların nasıl olup da başkalarının hakkını ihlâl edebildiğidir. Namaz kılan, oruç tutan, hacca giden, zekât veren, dinî kavramları sıkça kullanan bir insanın aynı zamanda işçisinin ücretini geciktirmesi, torpil yapması, iftiraya ortak olması, mirasta adaletsiz davranması, kamu malını şahsî menfaati için kullanması veya siyasî sadakati liyakatin önüne koyması nasıl açıklanacaktır? Mesele burada bireysel tutarsızlıktan daha büyüktür. Çünkü bu paradoks, **ritüel dindarlık ile ahlâkî dindarlık arasındaki mesafeyi** görünür kılar.

İbadet Ahlâkın Yerine Geçebilir mi?

İbadet, İslâm düşüncesinde insanın Allah ile ilişkisinin temel biçimlerinden biridir. Fakat ibadet, ahlâkın alternatifi değildir. Namaz insanı kötülükten alıkoymalı, oruç nefsi terbiye etmeli, zekât servetin mutlak mülkiyet olmadığını hatırlatmalı, hac insanın sınıfsal ve toplumsal üstünlük iddialarını kırmalıdır.

Sorun, ibadetlerin bu ahlâkî sonuçlarından koparılıp kendi başına yeterli bir dindarlık göstergesine dönüştürülmesiyle başlar.

İnsan namaz kıldığı için kendisini otomatik biçimde iyi biri saymaya başladığında, ibadet vicdanın terbiyesi olmaktan çıkarak benlik tasdikine dönüşebilir. Kişi artık davranışlarını sorgulamaz; dindarlık kimliği ona ahlâkî bir güvenlik alanı sağlar.

Böylece şu tehlikeli denklem ortaya çıkar:

"Ben dindarım; öyleyse yaptığım şey bütünüyle kötü olamaz."

Oysa ahlâk tam tersini gerektirir: Kişinin kimliği değil, yaptığı iş sorgulanmalıdır.

Ritüel Dindarlık ile Ahlâkî Dindarlık

Ritüel dindarlık görünürdür.

Namaz görülür.

Oruç bilinir.

Hac anlatılır.

Dinî kıyafet fark edilir.

Dindarlığa ilişkin semboller toplumsal olarak kolayca tanınır.

Ahlâkî dindarlık ise çoğu zaman görünmezdir.

Kimsenin görmediği yerde hakkı teslim etmek, akrabayı kayırmamak, güçsüzün hakkını güçlüye karşı savunmak, para kazanabilecekken haksız kazançtan vazgeçmek, rakibine iftira atmamak, yetimin malına dokunmamak, kamu kaynağını kişisel imtiyaza çevirmemek...

Bunların gösterisi zordur.

İşte bu nedenle ritüel, zaman zaman ahlâktan daha cazip hâle gelebilir. Çünkü ritüel görünür bir kimlik üretir; ahlâk ise çoğu zaman görünmeyen bir bedel ister.

Kul hakkı tam burada dindarlığın turnusol kâğıdına dönüşür.

Riyâ ve Ahlâkî Gösteri

İslâm ahlâkında **riyâ**, ibadetin veya iyiliğin başkaları tarafından görülme arzusuyla yapılmasını ifade eden ağır bir ahlâkî problemdir.

Fakat modern toplumda riyânın alanı yalnız ibadet değildir.

Hayırseverlik sergilenebilir.

Dindarlık siyasal kimliğe dönüştürülebilir.

Sadaka sosyal itibara çevrilebilir.

Dinî söylem kamusal meşruiyet üretmek için kullanılabilir.

Böyle bir ortamda kişi yaptığı haksızlıkları dinî görünürlükle örtebilir. İşçisinin hakkını vermeyen işveren büyük hayır organizasyonları düzenleyebilir. Kamu kaynaklarını israf eden yönetici dinî sembolleri siyasî sadakat üretmek için kullanabilir. İnsanların itibarını yok eden bir kişi ibadetlerini kusursuz biçimde yerine getirebilir.

Burada soru artık ibadetin varlığı değil, **ibadetin ahlâk üretip üretmediğidir.**

Haram Para ile Helâl Görünürlük

Kul hakkının en keskin çelişkilerinden biri ekonomik alanda ortaya çıkar.

Bir insan haksız kazanç elde edip bu kazancın küçük bir bölümünü hayır amacıyla dağıttığında, yaptığı yardım ilk haksızlığı ortadan kaldırmaz.

Çalınmış malın sadakası olmaz.

Eksik ödenmiş işçi ücretinin zekâtla telâfisi olmaz.

Rüşvetle elde edilen kazançtan yapılan hayır, kaynağın ahlâkî sorununu temizlemez.

Burada temel ilke basittir:

Başkasının hakkıyla iyilik yapılamaz.

Bir insanın cebinden yüz lira alıp onun on lirasını fakire vermek ahlâk değildir. Hatta bu davranış, haksızlığı hayırseverlik görüntüsüyle örtme girişimine dönüşebilir.

Dindarlığın asıl sınavı vermekte değil, önce almaması gerekeni almamakta başlar.

Torpilin Dindarcası Olur mu?

Dindar çevrelerde en fazla normalleştirilebilen kul hakkı biçimlerinden biri kayırmacılıktır.

"Bizim çocuk."

"Tanıdığımız."

"Güvenilir insan."

"Bizden biri."

Bu ifadeler bazen ahlâkî güvenlik gerekçesi gibi sunulur. Fakat kamu görevinde veya ortak hakkın dağıtıldığı yerde aidiyet, liyakatin yerine geçtiğinde kul hakkı doğar.

Bir insanı dindar olduğu için hak etmediği makama getirmek, dinî bir iyilik değildir.

Bir cemaat mensubunu daha ehil birinin önüne geçirmek, sadakat olabilir; fakat adalet değildir.

Burada dindarlık paradoksunun en sert tarafı görünür: **İnsan bazen Allah adına olduğunu düşündüğü bir tercihle Allah'ın kulunun hakkını yiyebilir.**

Bu yüzden dinî aidiyet, ahlâkî muhakemenin yerine geçmemelidir.

Günahın Seçici Algısı

Bazı toplumlarda günah anlayışı son derece seçici hâle gelebilir.

İçki görünür biçimde kınanırken rüşvet sıradanlaşabilir.

Kılık kıyafet tartışılırken işçinin hakkı unutulabilir.

İbadet eksikliği ağır bir kusur sayılırken iftira siyasî mücadele içinde meşrulaştırılabilir.

Bireysel hayatın bazı davranışları dinî denetimin merkezine alınırken kamusal adaletsizlikler ikinci plana itilebilir.

Bu seçicilik, ahlâkî önceliklerin bozulmasına yol açar.

Çünkü insanın özel hayatındaki bazı günahlar yalnız kendisini ilgilendirebilir; fakat kul hakkı başka insanların hayatına doğrudan zarar verir.

Bir yöneticinin kişisel ibadet kusuru ile milyonlarca insanı etkileyen adaletsiz kararı aynı toplumsal ağırlığa sahip değildir.

Dinî ahlâk burada ölçek duygusunu kaybetmemelidir.

Takvâ: Görünürlükten Sorumluluğa

Kur'anî anlamda takvâ, yalnız dış görünüş veya ibadet yoğunluğu değildir; Allah karşısında sorumluluk bilincidir.

Bu sorumluluk bilinci insan ilişkilerinde sınanır.

Kul hakkını yememek, güçsüzü ezmemek, emanete ihanet etmemek, adalet konusunda yakını kayırmamak, düşmana bile haksızlık etmemek takvânın toplumsal yüzüdür.

Dolayısıyla gerçek dindarlığın ölçüsü yalnız insanın alnının secdeye değip değmediği değildir.

Elinin başkasının hakkına uzanıp uzanmadığıdır.

Dilinin başkasının haysiyetini yaralayıp yaralamadığıdır.

Yetkisinin adalet mi, imtiyaz mı ürettiğidir.

Servetinin içinde başkasının gasp edilmiş emeğinin bulunup bulunmadığıdır.

İbadetin Ahlâkî Meyvesi

Dindarlığın ahlâkla bağı kesildiğinde ibadet biçim olarak devam edebilir; fakat ruhunu kaybetmeye başlar.

Bu nedenle kul hakkı, dindarlığın en acımasız aynalarından biridir.

Çünkü insanın Allah'a ne söylediğinden çok, Allah'ın kullarına ne yaptığını gösterir.

Bir insan geceleri uzun ibadetler yapabilir; fakat gündüz vakti bir başkasının hakkını çiğniyorsa, ortada çözülmesi gereken büyük bir ahlâkî çelişki vardır.

İbadet kişinin kendi kurtuluşunu araması değildir yalnızca; başkasına zarar vermekten sakınmasını da öğretmelidir.

Aksi hâlde dindarlık, vicdanın terbiyesi olmaktan çıkar ve vicdanın saklandığı bir perdeye dönüşebilir.

Kul hakkı bize şu ölçüyü verir:

Allah'a yakınlık iddiasının en ciddi kanıtı, O'nun kullarına karşı adil davranmaktır.

Filozof Kirpi: "Secdenin uzunluğu dindarlığın ölçüsü değildir; secdeden kalkınca kimin hakkına basmadığın asıl ölçüdür. Allah'a yakın olduğunu söyleyen insanın, önce Allah'ın kullarına uzak durduğu zulme bakılır."

7. KUL HAKKINDAN HAK TOPLUMUNA: YENİ BİR ADALET VE SORUMLULUK FELSEFESİ

Kul hakkı kavramı yalnız geçmişten devralınmış bir dinî hassasiyet olarak korunacaksa, modern dünyanın karmaşık adaletsizliklerini açıklamakta yetersiz kalabilir. Fakat kavramın özündeki ahlâkî ilke genişletildiğinde son derece güçlü bir çağdaş adalet teorisine dönüşebilir. Çünkü kul hakkının temelinde basit ama köklü bir düşünce vardır: **İnsan, kendisine ait olmayanı haksız biçimde kullanamaz; başkasının payını kendi çıkarına dönüştüremez.** Bu ilke yalnız iki kişi arasındaki borç ve mülkiyet ilişkilerine değil; çevreye, çocuklara, kamusal servete, hayvanlara, gelecek nesillere ve hatta henüz doğmamış insanların hayat imkânlarına kadar genişletilebilir.

Kul Hakkını Yeniden Düşünmek

Geleneksel kul hakkı anlayışının merkezinde çoğunlukla belirli bir mağdur bulunur. Borcu ödenmeyen kişi, malı gasp edilen insan, emeğinin karşılığını alamayan işçi, iftiraya uğrayan birey...

Modern toplumda ise mağdur her zaman bu kadar görünür değildir.

Bir nehir kirletildiğinde mağdur kimdir?

Bir orman yok edildiğinde?

Bir ülkenin bütçesi ölçsüz borçlandırıldığında?

Çocukların eğitim sistemi yıllarca kötü yönetildiğinde?

Kentler plansızlaştırılıp gelecek kuşakların yaşama alanları daraltıldığında?

Burada kul hakkını yalnız yüz yüze ilişkiler içinde düşünürsek haksızlığın büyük bölümünü göremeyiz. Çünkü modern zulüm çoğu zaman **dağıtılmış mağduriyet** üretir.

Herkes biraz kaybeder.

Fakat toplam kayıp devasa olabilir.

Çocuğun Hakkı: Güçsüzün Geleceğini Çalmak

Kul hakkının en hassas alanlarından biri çocuklardır.

Çocuk, hakkını her zaman kendisi savunamaz. Eğitimin niteliğini ölçemez, ekonomik kararların gelecekte kendisine nasıl yansıtacağını bilemez, siyasî tercihlere katılamaz.

Tam da bu nedenle çocuğun hakkı yetişkin toplumun ahlâkî sorumluluğudur.

Bir çocuğa kötü eğitim vermek yalnız pedagojik başarısızlık değildir.

Onun gelecekteki imkânlarını azaltmaktır.

Bir çocuğu yoksulluğa mahkûm eden ekonomik düzen, yalnız bugünkü gelir dağılımını değil, onun gelecekteki hayat seğeneklerini etkiler.

Çocuğun sağlıklı beslenme, güvenli çevre, nitelikli eğitim ve insanî gelişim hakkını ihlâl etmek, gelecekte pay çalmaktır.

Bu nedenle kul hakkı yalnız mevcut malın gaspı değildir; **insanın mümkün geleceğinin gaspı** da olabilir.

Çevrenin Hakkı mı, İnsanlığın Hakkı mı?

Çevre meselesi kul hakkı düşüncesinin sınırlarını zorlar.

Bir fabrikanın bir nehri kirletmesi ilk bakışta çevre suçu olarak görülebilir. Fakat o nehirde su içen, toprağını sulayan veya gelecekte orada yaşayacak insanların hakkı da ihlâl edilmektedir.

Burada doğal varlıkların kendilerine ait bir hak taşıyıp taşımadığı ayrıca tartışılabilir; fakat insan merkezli en dar yaklaşımda bile çevrenin yok edilmesi kul hakkı problemidir.

Çünkü hava ortak.

Su ortak.

Toprak ortak.

Ekolojik denge ortak.

22

Bir kuşak bütün bunları tüketip sonraki kuşaklara yaşanamaz bir dünya bırakıyorsa, mülkiyet hakkını değil, **emaneti kötüye kullanmaktadır**.

İnsan dünyanın mutlak sahibi değilse, tabiatı sınırsız biçimde tüketme yetkisine de sahip değildir.

Henüz Doğmamış İnsanların Hakkı Yenebilir mi?

Kul hakkı düşüncesinin en ilginç çağdaş sorularından biri budur.

Henüz doğmamış bir insanın hakkı olabilir mi?

Hukuken tartışmalı olsa bile etik açıdan cevap güçlü biçimde evettir.

Çünkü bugün alınan bazı kararların maliyetini yarının insanları ödeyecektir.

Aşırı kamu borcu bırakmak, doğal kaynakları tüketmek, su havzalarını yok etmek, verimsiz yatırımlarla ülkenin servetini aşındırmak veya eğitim sistemini bozmak yalnız bugünün meselesi değildir.

Gelecek nesiller karar masasında değildir.

Oy kullanamazlar.

İtiraz edemezler.

Mahkemeye başvuramazlar.

Ama bugün verdiğimiz kararların sonuçlarını yaşayacaklardır.

Bu durum onları tarihin en savunmasız topluluklarından biri hâline getirir.

Dolayısıyla kuşaklararası adalet, kul hakkının çağdaş uzantılarından biri olarak düşünülebilir.

Kamu Malı: Sahipsiz Değil, Herkesin

Hak toplumunun kurulabilmesi için kamu malı anlayışının kökten değişmesi gerekir.

“Devletin malı” ifadesi bazen sanki sahibi olmayan bir kaynağı anlatıyormuş gibi kullanılır.

Oysa kamu malı sahipsiz değildir.

Tam tersine herkesindir.

Bir kamu aracının şahsî işte kullanılması, gereksiz makam harcamaları, liyakatsiz kadrolaşma, verimsiz projeler veya yolsuzluk, doğrudan toplumsal hak ihlâlidir.

Burada mağdur tek bir kişi olmadığı için vicdanın hassasiyeti azalabilir.

Fakat bir milyon kişiden birer lira çalmak, bir kişinin bir milyon lirasını çalmaktan ahlâken daha küçük değildir.

Belki daha büyüktür.

Çünkü gaspın alanı genişlemiştir.

Hak toplumunda kamu görevi imtiyaz değil, emanettir.

Hayvanlar ve Kul Hakkının Sınırı

23

“Kul hakkı” terimi teknik olarak insanı ifade eder; fakat onun arkasındaki ahlâkî mantık hayvanlara karşı sorumluluğu da düşündürür.

Bir hayvanın acı çekme kapasitesini görmezden gelmek, onu yalnız ekonomik nesneye indirgemek veya keyfî biçimde eziyet etmek, insanın güç karşısındaki ahlâk sınavlarından biridir.

Burada mesele terminolojik olarak “kul hakkı” sayılıp sayılmamasından daha önemlidir.

Asıl soru şudur:

Gücümüz yettiği için bir canlı üzerinde sınırsız hak sahibi olabilir miyiz?

Kul hakkının temel mantığı buna hayır der.

Çünkü ahlâk, güçsüzün karşısında gücün sınırlandırılmasıdır.

Hak Toplumu Nasıl Kurulur?

Kul hakkını yalnız bireyin vicdanına bırakmak yeterli değildir.

Adil toplum iyi insanların tesadüfen bir araya gelmesiyle kurulmaz.

Şeffaf kurumlar gerekir.

Liyakat gerekir.

Bağımsız hukuk gerekir.

Hesap verebilir yönetim gerekir.

Kamusal kaynakların denetlenmesi gerekir.

Çocuğun, işçinin, yoksulun ve güçsüzün korunması gerekir.

Çünkü adalet yalnız ahlâkî öğüt değil, **kurumsal mimaridir**.

İnsanların sürekli kahramanca dürüst olmalarını gerektiren sistem iyi sistem değildir. İyi kurum, sıradan insanın bile haksızlık yapmasını zorlaştırır.

Bu nedenle hak toplumu, kul hakkını yalnız camide anlatmaz; bütçe hukukuna, eğitim politikasına, çalışma hayatına, şehir planlamasına ve kamu yönetimine dönüştürür.

Kul Hakkından İnsanlık Hakkına

Kul hakkının çağdaş yorumu sonunda geniş bir ahlâkî ufka ulaşır.

Başkasının malını yememek yetmez.

Başkasının geleceğini de yememek gerekir.

Suyunu kirletmemek.

Zamanını çalmamak.

Çocuğunun eğitim hakkını zayıflatmamak.

Kamusal serveti kendi çevrene dağıtmamak.

Gelecek kuşaklara yaşanamaz kentler bırakmamak.

Toplumun güvenini siyasî çıkara çevirmemek.

Böyle bakıldığında kul hakkı, yalnız ölümden sonra hesabı sorulacak bir günah kategorisi değildir. Bugün nasıl bir devlet, nasıl bir ekonomi, nasıl bir şehir ve nasıl bir toplum kuracağımızı belirleyen kurucu bir etik ilkeye dönüşür.

Hak toplumu, herkesin aynı olduğu toplum değildir.

Herkesin payının dokunulmaz olduğu toplumdur.

Ve belki kul hakkının en çağdaş tanımı şudur:

İnsanın kendi mutluluğunu başkasının eksilmesi üzerine kurmaması.

Filozof Kirpi: "Kul hakkı yalnız birinin cebinden çalınan para değildir; çocuğun geleceğinden, toplumun ortak servetinden ve henüz doğmamış insanın dünyasından çalınan pay da kul hakkının genişleyen gölgesidir."